

ЧЕРНЕНКО О.Є.

ЖІНОЧІ ЮВЕЛІРНІ ПРИКРАСИ З РОЗКОПОК “КНЯЖОГО ТЕРЕМУ” В НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ

У статті характеризується комплекс жіночих ювелірних прикрас кінця XII - першої половини XIII ст. з розкопок княжого терему в Новгород-Сіверському: браслети, скроневі кільця, колт та перстень. Розглядаються обставини знахідки, типологія виробів, наводяться аналогії.

Донедавна колекція ювелірних виробів давньоруського часу з розкопок Новгород-Сіверського нараховувала не більше двох десятків. Вона включала знахідки з розкопок І.І.Єдомахи 1959-1962 рр. (5 виробів) [10, с.147], а також з розкопок експедиції під керівництвом А.В.Кузи 1974-1984 рр. (за зведенням Р.С.Орлова - 15 виробів, що узгоджується з матеріалами звітів) [11, с.60]. При цьому тільки кілька знахідок (скроневі кільця, каблучка, підвіска у вигляді лапи водоплаваючого птаха) можна віднести до прикрас, що не типово для шарів давньоруських міст. Тим більш, це не відповідає статусу міста, яке за загальним визнанням було адміністративним центром одного з найбільших князівств Давньої Русі.

На думку Р.С.Орлова, така ситуація пояснюється недостатнім ступенем дослідження та поганим збереженням шарів давньоруського часу в Новгород-Сіверському [11, с.62]. Дійсно, за всі роки досліджень, починаючи з 50-х років XX ст., загальна площа, розкрита на території стародавнього Новгород-Сіверського склала близько 3 тис. кв. м, у тому числі 1 400 кв. м, розкритих на території сучасного Спасо-Преображенського монастиря, де в XII-XIII ст. знаходилась заміська князівська резиденція [15]. Скрізь давні нашарування виявились сильно ушкодженими внаслідок господарської діяльності в XVII-XVIII ст. Найбільше, на жаль, постраждав дитинець - на його майданчику протягом багатьох десятиліть видобували сировину для виробництва селітри.

Першу значну серію давньоруських ювелірних виробів у Новгород-Сіверському вдалось отримати в ході дослідження залишків “княжого терему” (баштоподібна мурована споруда світського призначення), відкритого на території Спасо-Преображенського монастиря у 2003 р. [14, с.24-37]. Попередня інформація про ці знахідки раніше вже була оприлюднена автором [15; 16], однак, вони заслуговують більш детального розгляду.

Виходячи з особливостей будівельної техніки, час спорудження “терему” можна віднести до кінця XII - початку XIII ст. У його межах знаходився шар пожежі, перекритий будівельним сміттям із руїн цієї ж будівлі.

Черненко Олена Євгенівна - кандидат історичних наук, докторант Інституту археології НАН України.

В ході розбирання шару пожежі було виявлено рештки загиблих людей, різноманітний речовий інвентар.

За складом речового інвентарю можна припустити, що пожежа відбулась у першій половині XIII ст. На жаль, цей період в історії міста не висвітлений в писемних джерелах. Єдина відома тогочасна подія, з якою можна пов'язати руйнування будівлі та загибель людей - монгольська навала. Натомість, не виключено, що катастрофа відбулася дещо раніше чи пізніше 1239 р. - дати штурму Новгород-Сіверського монголами, прийнятої в сучасній літературі [16, с.20].

Як вдалось встановити, після пожежі руїни "терему" простояли ще кілька століть та були розібрані і засипані землею під час розбудови монастиря в середині XVII ст. [16, с.21]. У культурному шарі, який утворився в межах руїн, серед інших знахідок виявлено кілька металевих прикрас: перстень зі втраченою вставкою (рис.3: 3), бронзовий литий загнutoкінечний браслет тощо. Втім, їх не можна впевнено співвіднести із моментом загибелі будівлі. Вони могли потрапити в культурний шар пізніше, коли руїни стояли відкритими.

У той же час є ряд знахідок ювелірних виробів, які відповідають періоду функціонування та загибелі "терему". Особливий інтерес становить той факт, що вони належать до ізольованих комплексів.

1. Інвентар жіночого поховання.

Поховання знаходилося у західній частині будівлі: зліва від вхідного прорізу, в просторі між південно-західним стовпом та західним кутом. Могильна яма була введена на 0,3 м у підсипку під підлогу, утворену видобутих із фундаментних ровиків материковим суглинком. Шар підсипки добре простежувався в стінках господарських ям, введених із рівня підлоги в різних частинах споруди [16, с.17, 18, рис.14]. Товщина підсипки сягала 0,5 м; на думку О.М.Іоаннісіяна, такий спосіб спорудження підлоги властивий пам'яткам Чернігово-Сіверського зодчества доби Київської Русі [4, с.211, 212].

Зверху могилу перекривали потужні, до 1,5 м, нашарування будівельного сміття та шар пожежі, що утворився в ході руйнування будівлі [14, с.32-33]. Таким чином, виходячи зі страгиграфії, виникнення могили відноситься до періоду від будівництва "терему" до часу його загибелі.

Поховання було здійснено без дотримання норм традиційної християнської обрядовості (головою на південь, в скорченому положенні). Коло пояса небіжчиці знайдено овальне коротке кресало. Побутування кресал цього типу Б.А.Колчин відносить до періоду XIII - початку XV ст. [7, с.160]. В основі черепу померлої знаходилося намисто з 34 циліндричних недбало виконаних намистин темного червоно-коричневого скла. Деякі з них схожі на гвинтові буси, що з'являються у Новгороді та Полоцьку в золотоординський період [2, с.82].

До складу поховального інвентаря також входили два скроневих кільця. Вони лежали у скронь небіжчиці - по одному з лівого та правого боку. Обидва кільця перснеподібні, закручені в півтора оберти, загнutoкінечні, діаметром 1,9 см. Їх характерна риса - завершення, завернуте пів-оберти в протилежний бік закруту. Подібні кільця добре відомі на південно-західній

території Давньої Русі. В XII-XIII ст. на Волині вони є модними не тільки серед сільського, але й серед міського населення. Оскільки знахідки скроневих кілець такого типу концентруються в Болохівській землі, існує припущення що це - локальна форма прикрас місцевого виробництва [17, с.121].

У цілому інвентар поховання дозволяє датувати його часом не раніше межі XII-XIII ст. Що стосується знахідки скроневих кілець, то вони, напевно, є ще одним свідченням зв'язку Сіверщини та Болохівської землі. Спорідненість речового інвентарю з пам'яток в обох регіонах неодноразово відзначалась у літературі. Припускають, що болохівські князі XII-XIII ст. походили з Новгород-Сіверської династії Ольговичів [17, с.27].

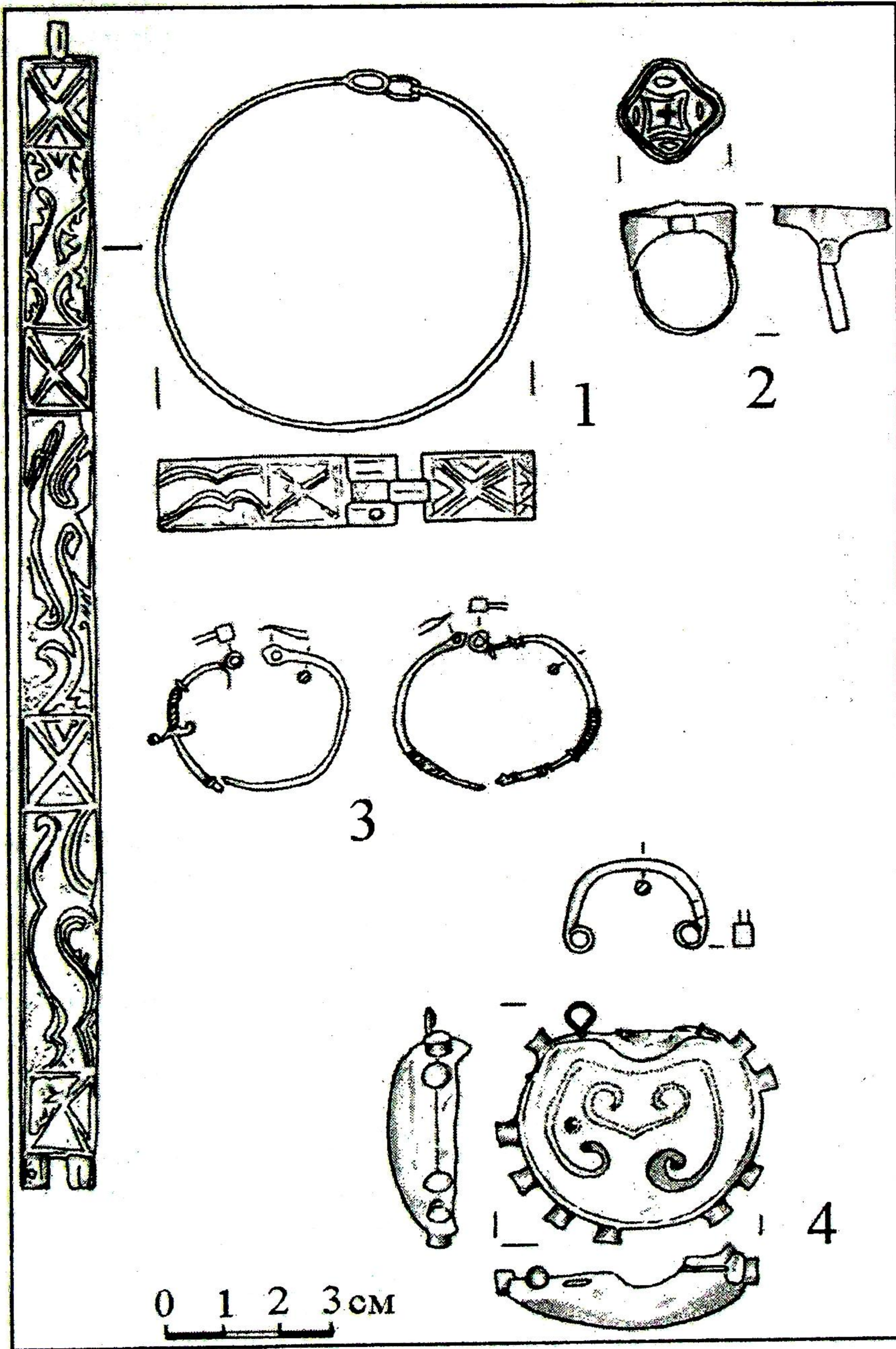

Рис. 1. «Скарб» прикрас із розкопок у Новгород-Сіверському 2003 р.
1 – браслет, 2 – перстень, 3 – скроневі кільця, 4 – колт.

2. Речі, що належали загиблим під час пожежі в "теремі" жінкам та дітям.

Всього в ході розкопок виявлено дві групи загиблих. Першу в північно-західній частині споруди становили останки жінки та чотирьох дітей. Судячи з усього, вони загинули під час пожежі під обвалом стелі: кістяки були перекриті уламками згорілих балок, завалами плінфи та розвалом печі, котра впала з верхнього поверху [14, с.30-32]. Друга група загиблих - жінка та п'ять дітей - знайдена в ямі (яма 2), звідки вів підкоп під стіну [14, с.34 - 35]. В обох випадках вцілілі фрагменти одягу з парчі та тонкорунної вовни, які дозволяють припустити досить високий соціальний статус померлих*.

Прикраси знайдені на кістяках, а також у складі комплексу речей, котрий умовно можна назвати "скарбом", - вони знаходились на кістяку жінки, яка загинула під обвалом стелі.

До "скарбу" входили срібні ювелірні прикраси (рис.1): колт, перстень та два тринамистинних скроневих кільця, вміщені в браслет. Напевно, загинула тримала ці речі при собі, намагаючись врятувати цінне майно.

Всі предмети сильно постраждали від полум'я. Лише масивний браслет із шарнірним замком лишився майже не ушкодженим. Всі інші речі, виготовлені з тонкого металу, були крихкими, мали тріщини та втрати. Поверхня потемніла, декор ледь простежувався.

Браслет (рис.1: 1), в який було вміщено інші предмети, зігнутий з вузької (1,7 см) і товстої (0,2 см) кованої пластини. Завершення пластини поєднував шарнірний замок, що складався із напаяних вертикальних трубочок та замикався стрижнем (втрачений). Браслет декорований гравійованим орнаментом та позолотою: орнаментальне поле поділене розсіченими квадратами на три зони, в яких вміщено спрощене зображення пагонів, складене із завитків та скобок.

На підставі хронології новгородських старожитностей Ю.М.Лесман відносить появу браслетів із шарнірним замком до періоду між 1210 та 1231 рр. [8, с.45-46]. Вони були поширені і в золотоординський період [13, с.86].

Слід відзначити, що серед всіх відомих знахідок прикрас такого типу Новгород-Сіверський браслет - найбільш коштовний виріб. Він виготовлений з масивної срібної пластини, прикрашений позолотою, в той час як інші відомі екземпляри - білонові або мідні. Окрім цього, його відрізняє використання в декорі рослинного орнаменту, стилістика якого характерна для давньоруської традиції; декор інших шарнірних браслетів відповідає стилю ординської доби [13, с.86]. Не виключено, що згадана знахідка є найбільш раннім екземпляром прикрас даного типу.

Виявлений у браслеті срібний, прикрашений черню, колт (рис. 1: 4) зберігся погано - вціліла тільки одна стулка (діаметр - 4,2 см). Її оточувала кайма з 14 порожнистих шариків (не збереглись) на шпениках-трубочках (вціліли частково). Стулка орнаментована схематичним зображенням пишного дерева з перевернутим крином по центру.

*Дослідження решток текстилю здійснене науковим співробітником Музею археології та етнології Слобідської України Харківського національного університету ім. В.М.Каразіна Т.М.Крупною.

Рис. 2. Жіночий парадний убір зі «скарбу» 2003 р. Реконструкція автора.

За характером оправи та декором колт належить до третього підтипу другого типу, виділеного Т.І.Макаровою. Дослідниця відносить появу таких прикрас до XIII ст. [9, с.49, 58]. Серед іншого, вони відомі в складі скарбів початку XIII ст. з Чернігова [5, с.105]. Найближчим за декором є колт зі скарбу 1970 р. з Божська [17, с.65, рис.41].

Матриця, що призначалась для виготовлення стулки колту подібного розміру (діаметр 3,8 см), з майже ідентичним орнаментом походить зі Вщижського городища [3, с.74 -75, рис.1: 6].

Від вміщених у браслет срібних скроневих кілець збереглися тільки дротяні дужки, зігнуті в кільце діаметром 3 см (рис.2: 3). Дужки розпалися на частини. За характерними ділянками обмотки зі сканого дроту для фіксації намистин можна визначити, що це - залишки трьонамистинних скроневих кілець, поширених у південноруських містах XII-XIII ст. прикрас.

Перстень, який входив до складу “скарбу”, також срібний (рис.2:2). Він має пустотілий ромбічний щиток (2x1,9 см) із закругленими кутами та пластинчасту дужку діаметром 1,7 см. Краї щитка вигнуті таким чином, що його обриси нагадують квадрифолій. У квадрифолій вписаний ромб із вигнутими сторонами та вміщеним у середину хрестом. У фаховій літературі відзначалось, що персні з ромбічними та квадрифолійними щитками з'являються порівняно пізно [8, с.52; 9, с.48; 10, с.82]. У новгородських шарах вони відомі з 30-60-х рр. XIII ст. [12, с.137-138]. Невеликий діаметр дужки дозволяє припустити, що власником персня була жінка.

Загалом, речі зі “скарбу” - предмети жіночого парадного убору. Напевно, це один гарнітур. Однак, він не повний - колт тільки один, а ці прикраси є парними [6, с.52]. Втім, враховуючи дуже погане збереження речей, не виключено, що другий колт просто не вцілів.

Убір досить простий - за декором він значно поступається срібним уборам, відомим за матеріалами скарбів кінця XII - першої половини XIII ст. з Чернігівського Полісся (Чернігів, Львів, Любеч, Низківка) [1; 6, с.137-139]. На підставі існуючих у науковій літературі розробок, присвячених жіночому вбранню XII-XIII ст., можна запропонувати його приблизну реконструкцію. Її наведено на ілюстрації (рис.2). Оскільки ланцюжок для кріплення колту в “скарбі” відсутній, на реконструкції його зображено таким, який був у близького за формою і декором колту першої половини XIII ст. зі скарбу 1997 р. з Губина (ланцюжок з пустотілих напівсферичних бляшок, з'єднаних між собою за допомогою шарнірів) [14, с.96, рис.62].

Поруч із загиблою жінкою, поблизу якої виявлено “скарб”, знаходились залишки тіл дітей. На кістках руки одного з них зберігся бронзовий пластинчастий браслет (рис.3: 1). Браслет цей загнатокінечний, тобто його завершення закручено трубочкою назовні. Він виготовлений з тонкої (0,02 см) та вузької (0,6 - 1,0 см) платівки, зігнутої в кільце діаметром 4,6 см. Браслет прикрашений двома повздовжніми хвилястими смугами, нанесеними подвійним зубчастим колесиком. Подібна техніка орнаментації характерна для браслетів такого типу. Їх побутування М.В.Седова відносить до часу між кінцем XI - 50-60 роками XIV ст. [12, с.113], Ю.М.Лесман - до періоду між 1177 та 1369 рр. [8, с.44]. При цьому найбільше поширення даних прикрас обидва дослідники відзначають з кінця XII до XIII ст.

Залишки ще двох скроневи́х кілець (однонамистинних -?) виявлені на черепних кістках жінки (по одному у кожній скроні), яка загинула в підкопі під стіну. Обидва кільця погано збереглися, на дужках вціліли тільки незначні залишки обмотки зі сканого дроту і лише на одному - гладенька металева намистина, діаметром 1,1 см (рис.3: 2). Судячи з усього, кільце та намистина відлиті у двобічній імітаційній формі, при цьому намистина пустотіла. Аналогічні імітаційні прикраси відомі в Новгороді Великому та датуються XIII ст. [12, с.14].

Окрім цього, поблизу кістяка одного з дітей, які також загинули в підкопі, знайдено невеликий (4,1 см у діаметрі) бронзовий браслет із круглого у перетині (0,2 см) дроту, з розімкнутими звуженими завершеннями (рис.3: 4). Як відзначала М.В.Седова, такі прикраси мали дуже широкий ареал та хронологічні межі побутування. На території Давньої Русі вони зустрічаються з кінця I тис. н.е. до XIV ст. [12, с.94].

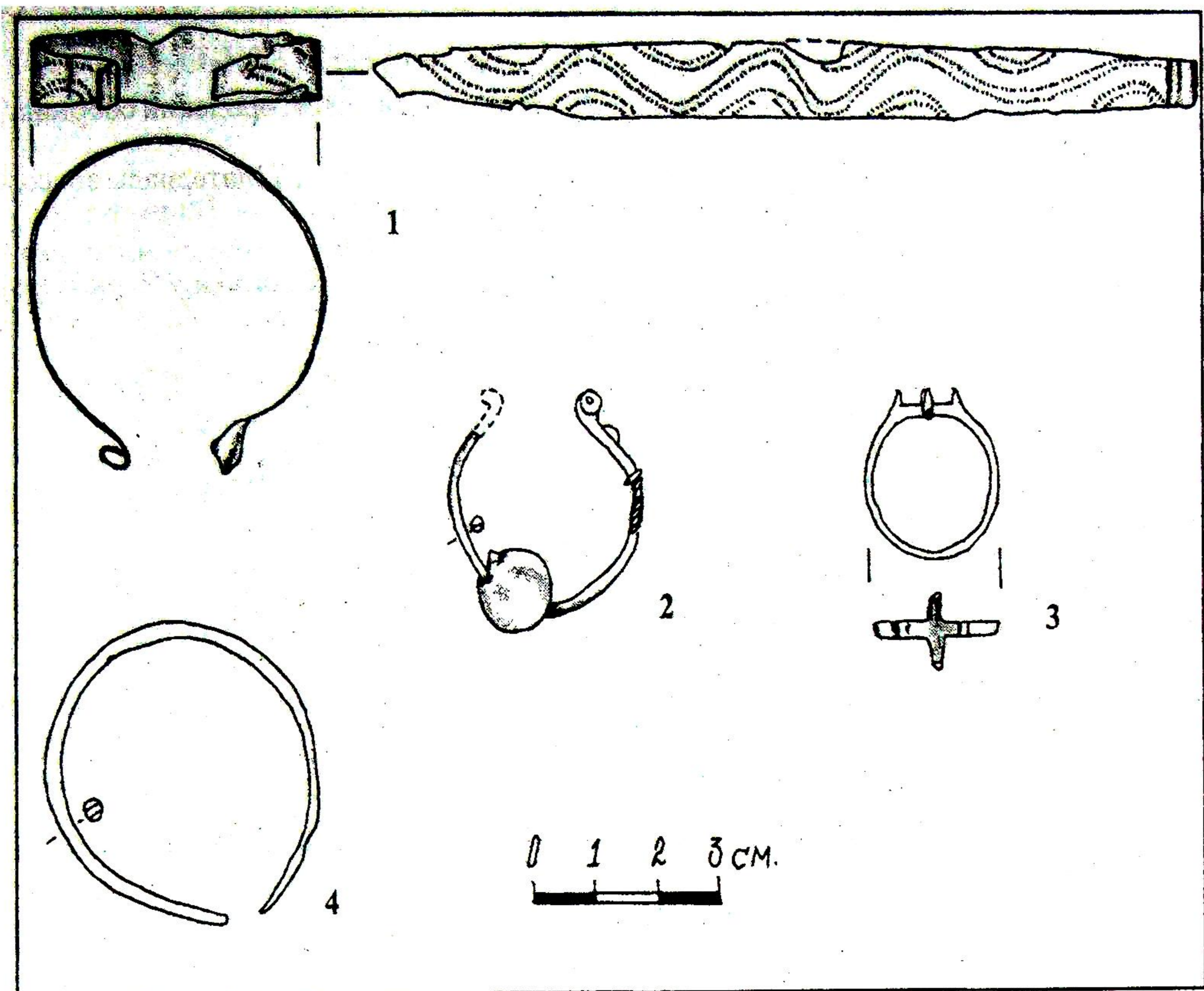

Рис. 3. Прикраси з розкопок "терему" 2003 р.
1, 4 – браслет, 2 – скроневе кільце, 3 – перстень.

Підсумовуючи, можна відзначити, що ювелірні вироби, які належали загиблим у "теремі" особам, репрезентують типи, поширені в давньоруських містах у першій половині XIII ст. У їх добірці простежується певний зв'язок з іншими територіями Чернігово-Сіверщини, а також з Болохівською землею.

У Новгород-Сіверському це перша знахідка, що дає можливість скласти уявлення про асортимент регіональних металевих жіночих прикрас у даний хронологічний період. Цікаво, що більшість виявлених речей була власністю мешканців князівської резиденції, можливо - представників місцевої еліти.

1. Веремейчик О.М. Скарби жіночих прикрас та археологічні пам'ятки Львова та Низківки // Сумська старовина. - 2008. - № XXV. - С.26-36.
2. Древняя Русь. Быт и культура. - М., 1997.
3. Ениосова Н.В., Сарачева Т.Г. Новые находки матриц для тиснения с территории Древней Руси // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. - Вип.16. - Переяслав-Хмельницький, 2006. - С.72-82.
4. Иоаннисян О.М. Комплекс древнейших построек Спасского монастыря в Ярославле // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век. - СПб., 1997. - С.199-228. 211-212.

5. Коваленко В.П. Клад 1985 г. на черниговском детинце // Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы тематической научной конференции. - СПб., 2002. - С.105-108.
6. Корзухина Г.Ф. Русские клады X - XIII вв. - М.- Л. 1954.
7. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. - М., 1982.
8. Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода // Материалы археологии Новгорода (X - XIV вв.) - М., 1988.
9. Макарова Г.И. Черневое дело Древней Руси. - М., 1986.
10. Мудрицька В.Г., Черненко О.Є. Колекція з розкопок І.І.Єдомахи у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського // Сумська старовина. - 2005. - № XVI-XVII. - С.145-148.
11. Орлов Р.С. Ювелірні прикраси Новгород-Сіверської землі // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. - Чернігів, 1995. - С.60-63.
12. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X - XV вв.). - М., 1981.
13. Сарачева Т.Г. Ювелирные изделия второй половины XIII - XIV вв. с территории Северо-Восточной Руси // КСИА. - Вып.221. - 2007. - С.73-88.
14. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2003 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України, №2003/227.
15. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на місці сучасного Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. - №15. - 2005. - С.194-201.
16. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Дослідження давньоруської монументальної споруди в Новгороді-Сіверському // Ruthenica. - Т. IV. - К., 2005. - С.7-21.
17. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. - Кам'янець-Подільський, 2001.

Черненко Е.Е.

Женские ювелирные украшения из раскопок “княжого терема” в Новгород-Северском

В статье характеризуется комплекс женских ювелирных украшений конца XII - первой половины XIII ст. из раскопок “княжого терема” в Новгород-Северском: браслеты, височные кольца, колт и перстень. Рассматриваются обстоятельства находки, типология изделий, приводятся аналогии.

Chernenko O.Y.

The women jeweler decorations from excavations of “Prince’s tower” in Novgorod-Seversky

The article is explores the complex of women jeweler decorations of end of XII - first half of XIII c. from excavations of “Prince’s tower” in Novgorod-Seversky: bracelets, temporal rings, pendant (kolt) and finger-ring. The circumstances of finding, typology of wares are examined, analogies are drawn.

Отримано 22.05.2011